

РЕЦЕНЗИЯ

От доц. д-р Павлин Петров Събев,

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, Православен богословски факултет.

За дисертационния труд на **Нако Петков Наков**:

ЛИТУРГИЧНИ АСПЕКТИ В КНИГА ОТКРОВЕНИЕ НА СВ. ЙОАН БОГОСЛОВ (ГЛАВИ 4 И 5)

За присъждане на образователната и научна степен „доктор” в професионално направление 2.4 Религия и теология (Св. Писание на Новия Завет)

Научен ръководител: проф. дбн Емил Трайчев Стоянов

1. Сведение за докторантурата

По настоящата процедура няма допуснати нарушения. Докторантът успешно е изпълнил своя индивидуален учебен план. Спазени са всички изисквания на Закона за развитие на академичния състав в РБ и на изискванията на Правилника за придобиване на научни степени в СУ „Св. Климент Охридски”. В рецензирания дисертационен труд не е установено плагиатство.

Представената от мен рецензия е изготвена на основание на заповед на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“ РД-38-350 от 02.07.2024 г. и решение на първото заседание на Научното жури, проведено на 16.07.2024 г.

2. Данни за дисертацията и автореферата

Темата на дисертацията е значима като научен проблем, неразработван в българската библеистика. Структурата е ясна и напълно адекватна по отношение разгръщането на тезата на дисертанта, вторичните проблеми, които поставя и направените анализи.

2.1 Текстът на дисертацията

Дисертационният труд „Литургични аспекти в книга Откровение на св. Йоан Богослов“ (глави 4 и 5) е структуриран в Увод, три глави, Заключение, Използвана литература (150 заглавия) и Декларация за авторство – общо 200 стр.

В *Увода* дисертантът изяснява традиционните за жанра „дисертация“ обект, предмет, цел и задачи, методи; напъвил е и систематичен преглед на историографията по изследвания от него проблем, като е групирал изследванията около няколко централни тези – приветствам този подход. Дадена е и кратка история на тълкуването на книгата в християнската античност, представени са и цялостни коментари на книгата от по-ново време. Предложил е своята хипотеза, според която общите елементи между

небесното богослужение в книга Откровение и богослужението в древната Църква трябва да се търсят в „юдейското богослужение, познато от Йерусалимския храм и синагогата“. Твърдението на дисертанта, че „Откровението може да се разбира като тълкуване на съществуваща във времето на тайновидеца богослужерна практика в древната Църква, като това тълкуване, освен че придава богословско обяснение на съществуващите практики, то силно повлиява постепенното формиране и развитие на първите литургични последования“, е приносно в изследванията на кн. Откровение и създава очакване за аргументация, основана на факти и анализи в нейна подкрепа.

Глава първа „Исагогически данни за книга Откровение“ разглежда характерните за исагогиката въпроси. Тези сведения очертават контекстите (исторически и литературни), границите и перспективите на богословския и херменевтичен дискурс върху книгата. Дисертантът е направил сполучливо, според мен, резюме на книгата и е очертал без излишество основните исагогически проблеми.

Дискусията за авторството е стара и от времето на Фредерик Фарар през 19 в., на когото г-н Наков основно се позовава, всички аргументи pro et contra са дадени. Още в началото на книгата имаме следната идентификация на нейния автор: „Аз, Йоан, вашият брат“ (Откр. 1:9). Откровението започва и завършва, като идентифицира писателя като „Йоан“ (1:1, 4, 9; 22:8). От II век нататък, много тълкуватели смятат, че той е апостол Йоан, син на Зеведей (Юстин. Диал. 81.4) и автор на четвъртото канонично евангелие (Ириней. Против ересите 3.11.1; 3.16.5; 5.30.3). Но авторът на Откровение никога не твърди, че е апостол, който придружава Исус по време на служението му. Йоан просто нарича себе си „брат“ (Откр. 1:9), а отличителният стил и съдържание на книга Откровение правят твърде малко вероятно той да е написал евангелието и трите послания, които са част от канона на Новия Завет. Възможно е „Йоан“ да е псевдоним, каквато е обичайната практика за апокалиптичните писания. Ако беше така обаче, би трябвало Йоан да се идентифицира като апостол, за да подчертае своята висока позиция, но не виждаме такова нещо. Йоан се представя като ранен християнски пророк, който нарича книгата си „пророчество“ и споменава за даденото му от Бога поръчение да „пророкува“ (1:3; 10:11; 22:7, 10, 18, 19). Той има видения, докато е „в Духа“ (1:10) и понякога използва първо лице единствено число, когато говори за Бога (1:8; 21:5), възкръсналия Исус и Духа (2:1-3:22; 14:13; 22:17). В неговите видения откриваме много сходства с Дан. 10 (Откр. 1:9-20), Ис. 6 (Откр. 4:1-11) и Езек. 1-2 (Откр. 10:1-11).

Дисертантът застъпва тезата, че автор е свети апостол и евангелист Йоан, а книгата е написана ок. 96 г. сл. Хр. Аргументацията на докторанта относно авторството

обаче е разгърната схематично и твърде общо, което създава известна несигурност в изводите накрая.

Глава втора „*Книга Откровение на св. Йоан Богослов и християнското богослужение*“ изследва връзката на книгата с раннохристиянското богослужение. Преминавайки през историческия процес на формиране на християнското богослужение от старозаветното юдейско служение на Бога, до времето на светите апостоли, дисертантът отблязва, че не търси никаква „историческа закономерност, преднамереност или плановост в етапите на това развитие, а се стремим да уловим присъствието на Светия Дух и Неговата действеност във формирането на богослужебните практики в християнската общност“ (стр. 70). Изследвани са възможните връзки на описанията в книгата с юдейското богослужение, възможните влияния на литургичните описания в книгата върху християнското богослужение, както и въпросът за литургичната употреба на книга Откровение.

Според докторанта „свидетелствата за най-ранния период на християнската история трябва да се използват изключително предпазливо ... не трябва да се изваждат от контекста на Новия Завет фрази, които звучат литургично и след това да се използват за реконструиране на раннохристиянски литургични практики особено при наличието на вероятност точно тези откъси да са повлияли формирането на по-късното християнско богослужение“ (с. 81).

Докторантът подчертава, че „виденията са представени в контекст на богослужебни действия, а към края на книгата е трудно да се разграничат тези действия от виденията за бъдещето“. Той е съгласен с онези изследователи, които твърдят, че „тази тясна връзка между богослужение и видение за последните времена показва, че литургичните елементи в книгата не са просто литературен похват, а са съществена част от процеса на откровението и отразяват реакцията на посветените към постепенното разкриване на спасителния Божи промисъл и неговото изпълнение“.

Важна е тезата на докторанта, че „ангелското богослужение, отразено в книга Откровение, и служението в раннохристиянската Църква (доколкото е отразено в оскъдни източници) имат общи аспекти“, той търси обяснение на този факт, който за него е очевиден.

На стр. 85-86 се предлагат възможни хипотези за обяснение на взаимовръзката между небесното богослужение, описано във виденията на св. Йоан, и богослужението в древната Църква: хипотеза за елементи от богослужебни практики, познати на автора на кн. Откровение от богослужението в древната Църква по негово време; хипотеза за общ

корен в юдейското богослужение, познато от Йерусалимския храм и синагогата; „Небесното богослужение е Божие откровение, дадено на тайновидеца, което той описва в книгата, а то от своя страна обогатява и повлиява по-нататъшното развитие на богослужението в древната Църква“.

На стр. 91 се връща към тези предположения, „но вече по-конкретно формулирани“ като негова теза: „1) Откровението може да се разглежда като източник на християнските литургични последования; 2) Както ранните литургични последования, така и Откровението могат да се разглеждат като независими издънки от корена на юдейското богослужение; 3) Откровението може да се разбира като тълкуване на съществуващо във времето на тайновидеца богослужение в ранната Църква, като това тълкуване силно повлиява постепенното развитие на първите литургични последования“.

Значима е констатацията, направена на стр. 94, че в „нашата съвременна Библия първата голяма сцена на небесно богослужение в книга Откровение е разделено в две глави (4 и 5), по естествен начин това кара читателя да пренебрегне близкия паралелизъм между поклонението пред Седящия на престола, от една страна, и поклонението пред Агнеца, от друга страна. Навсякъде небесното богослужение в книга Откровение е подчертано с двойствеността на престол и олтар“.

Един от изводите, който г-н Наков прави, заслужава особено внимание: „концепцията на св. Йоан за единството на небесното и земното богослужение помага на ранната Църква по практичен начин да преодолее юдейското разцепление между Храм и синагога, и да създаде единен тип богослужение, в което събранието взима активно участие, независимо от авторитетната роля на свещенослужещия. Настъпващата през вековете отчужденост от космическия опит на богослужението, както и отчужденост от поклонението пред Бог в човешкото ежедневие ни отдалечават от виденията, представени в книга Откровение“ (стр. 100).

Глава трета „Тълкуване на книга Откровение (гл. 4-5)“ ни дава синтез от интерпретации, които трябва да подкрепят централната теза на дисертанта. Тук той се е справил доста добре с решаването на тази задача.

Показал е, че в цялата книга могат да се открият „множество преки и косвени препратки към евхаристийната част на анафората“ (2:7, 17; 3:20; 11:11; 19:9; 21:6; 22:21). Според него „кулминацията е в сцената на небесното богослужение в глава 4 и по-конкретно стихове 8 и 10“. Небесният престол се явява обединително звено на сцените,

представени в гл. 4 и 5. Престолът е централен обект, а всичко останало е позиционирано около него и в пряка връзка с него.

Ще открия следните съществени, според мен, моменти в тази глава:

1. Важен е акцентът върху описанието на небесното богослужение „чрез цветови нюанси, отблясъци и отражения на минералите яспис и сардис, а дъгата, която сама по себе си е с цветово проявление, е описана през сиянието на смарагд – ὄμοιος ὀράσει σμαραγδίνῳ“.
2. Докато хваленията отправени от τέσσαρα ζῳα към Трисветия Бог и подети антифонно от старците в гл. 4 възхваляват Бога, седящ на престола, то славословията в гл. 5 обхващат и Божието изкупление, което исторически е вкоренено в страданията и жертвата на Агнеца. Тук докторантът вижда и полемична препратка към юдейските и гностични апокалиптични текстове.
3. „Книгата“, която Седящият на престола, държи в ръката Си, изобразява „Стария Завет или поне тази част от него, която има отношение към бъдещето и се свързва в съзнанието на провидеца с четенето на Стария Завет в неделното богослужение на древната Църква“. „Във видението, описано в Откр. гл. 5, пророчествата от Стария Завет не се разглеждат просто като предсказания за предстоящи събития. Те са представени по-скоро като съдържащи тайния Божи промисъл, Бог е този, който държи книгата в Себе Си, Нему принадлежи правото и силата да я повери на когото сметне за достоен да отвори печатите ѝ, и следователно да провъзгласи истинното им тълкуване“. Според докторанта, това видение „предполага възгледа, че пророчествата на Стария Завет са неразбираеми, освен за онзи, когото сам Бог избира за свой довереник. Древната Църква или поне общността, към която принадлежи св. Йоан, е възприемала Стария Завет като запечатана книга, за която единствено Господ Иисус Христос има ключа. Тайната не е била разкрита на никого преди това и единственият начин да бъде научена е чрез Спасителя“. Докторантът подчертава, че „запечатаната със седем печата книга в гл. 5 е в контраст с отворената малка книга (10:8-11), която на св. Йоан е заповядано да вземе и изяде, след което отново да пророкува. Тази малка книга едва ли може да бъде нещо друго освен евангелието. Изводът, който се налага от този контраст е, че в дните на Йоан четенето на Евангелието, в не по-малка степен от четенето на Стария Завет, е било вече част от неделното богослужение. Начинът, по който двете книги са противопоставени в Откровението, показва, че св. Йоан е

гледал на Новия Завет като на достъпна за разбиране истина, докато Старият Завет изисквал допълнителен дар за тълкуване и разбиране“.

4. Според г-н Наков „Обстановката, в която се разгъва сцената на Небесното богослужение във видението на св. Йоан типологично напомня елементи от Соломоновия храм. Във видението откриваме образи, чиито първообраз вече съществува в Свещ. Писание на Стария Завет“. Теза, която той аргументира успешно с препратки към старозаветни текстове (Изх. 25:18-20, 37:7-9; 2 Парал. 4:2; Йер. 52:17).

Докторантът споделя реконструкцията на Феодор Алексеевич Смирнов (1842-1921) на ранната християнска литургия, направена на база на виденията в книга Откровение (стр. 176) и прави следният извод: „видението на св. Йоан вероятно рисува за нас богооткровен образ на богослужебната практика в първоначалния ѝ обичаен вид, какъвто е имала по времето на апостолите и първите християни, като едновременно с това показва историческата обвързаност на древнохристиянското богослужение с юдейските богослужебни форми и практики, а най-същественото е, че носи величествена идея за последващото формиране и развитие на св. Евхаристия“. Тук обаче, според мен, очевидно се размиват границите между възможна съществуваща практика по времето, когато е написана книга Откровение и последващо влияние на описанието в книгата върху формирането на ранното християнско богослужение.

Трябва да се отбележат следните съществени изводи в раздела *Заклучение* на дисертацията:

1. „В многообразието на литургичните последования в ранните етапи на формиране на богослужението стават видими редица елементи, някои от които определят историята на развитието на богослужението до наши дни. Сред тези аспекти са: евхаристийната *Παρουσία*, участието на Църквата в ангелското богослужение, акцента върху значимостта на тълкувателя на Писанието (Агнецът, който единствен е достоен да вземе книгата и да снесе печатите ѝ – Откр. 5:9), връзката между изповядване на греховете и св. Евхаристия, разделянето на вярващи и невярващи преди небесната трапеза, честването на св. Евхаристия като акт на Църквата в нейната вселенска цялост и асоцииране на св. Евхаристия със Съда над света, възприемането на св. Литургия като духовна битка“ (стр. 181).

Два от тези елементи, според г-н Наков, пряко касаят глави 4 и 5 на книга Откровение: участието на Църквата в ангелското богослужение и акцента върху

значимостта на тълкувателя на Писанието. Откровението отразява литургичната теория и практика на своята епоха.

2. На стр. 182 докторантът прави следната бележка: „Относно въпроса, свързан с източниците на автора за описанието на небесното богослужение в гл. 4-5, смятам, че самото видение, дадено на автора е източник за описание на богослужение на небето. Вероятно то в някаква степен отразява вече съществуваща форма на богослужение в древната християнска Църква, но в същото време видението дава възвишено богословско обяснение и визуализация на това какво трябва да бъде християнското богослужение на земята по Божия воля. В този смисъл картините на небесното богослужение силно повлияват по-нататъшното развитие на земната св. Литургия“. Елементите на юдейската синагогална богослужебна практика, които Наков открива в картините на книга Откровение, според него „вероятно говори за съществуването им в богослужението на древната Църква още по времето на тайновидеца“.

3. Според докторанта „Описанието на небесно богослужение, дадено в книга Откровение, е било създадено по образец на действителната Литургия на ранната християнска Църква“. Той предлага следната „възстановка на християнската богослужебна практика от времето на първите християни“: „тайнодействието се води от предстоятел – апостол или епископ, който заема трон, стоящ в предната част на олтара; от двете му страни стоят старци – презвитери; пред епископския трон се намира жертвен престол; облечените в бели дрехи презвитери падат пред престола и възнасят хвала и благодарение към Бога; Евангелието лежи, сякаш държано в десницата на невидимо Седящия на престола и бива четено на верните от лицето (от името) на Агнеца; наред престола и старците, в образа на хляба и чашата, лежат тялото и кръвта на заклания Агнец; под престола са гробовете на мъчениците, над които първите християни са извършвали Евхаристия. Св. Йоан в своето видение вероятно рисува богооткровен образ на богослужебната практика в първоначалния ѝ обичаен вид, какъвто е имала по времето на апостолите и първите християни, като едновременно с това показва историческата обвързаност на древнохристиянското богослужение с юдейските богослужебни форми и практики“ (стр. 183).

2.2 Авторефератът

Авторефератът е направен според изискванията като адекватно и пълноценно представя дисертацията.

3. Публикации по темата на дисертацията

Докторантът е публикувал три статии по темата на дисертацията в колективни томове (Сборници с доклади от международни научни конференции) с научно рецензиране. Статиите презентират отделни аспекти от неговото изследване и напълно покриват критериите и изискванията по настоящата процедура.

5. Качества на труда, критични бележки и оценка на приносите

Нямам съществени забележки към дисертационния труд на г-н Нако Наков. Ще си позволя да отбележа следните забележани от мен слабости на неговото изследване:

1. За авторството на книгата: На стр. 66 г-н Наков уклончиво заявява като извод, в който би трябвало да е по-категоричен, особено след като вече е заявил своята позиция: „Книга Откровение **се свързва (акцент – П. С.)** с името на св. ап. и евангелист Йоан Богослов“. Тази несигурност тук отдавам на липсата на по-разгърната детайлно аргументация в полза на авторството на св. ап. и евангелист Йоан; докторантът донякъде е подценил силата на аргументите *contra* поддържаната от него позиция по този въпрос (аргументите на Дионисий Александрийски и тезата за двамата с името Йоан, вж. Евсевий. Църковна история 7.25).
2. Когато употребява думата *Бог* с предлози „за“, „на“, и т.н. добре е да се използва кратък член: „на Бога“, „за Бога“ и т.н.
3. Би било добре да се посочат *паралели при тълкуването на четвърта и пета глави от книга Откровение с другите новозаветни книги: тематични, идейни, езикови*. Такива например има с Евр. 12:22-23. Биха могли да се потърсят паралели с литургични елементи в Евангелието според Йоан и Павловите послания (наприм. за „евхаристийната *Παρουσία*“, за която докторантът говори в заключението). Без тези паралели Апокалипсисът стои твърде изолирано в канона на Новия Завет в езиково и идейно отношение. Освен това, посочването на тези паралели би подкрепило по-силно тезата, че книгата отразява съществуваща литургична практика (в Малоазийските църкви?) по времето, когато е написана.
4. На стр. 100 е казано следното: „През вековете като че ли богослужението губи своето вселенско измерение, а освен това губи и своя земен, човешки облик. То остава някак извън ежедневието на хората и историята. В резултат на това св. Литургия сякаш се извършва в някакъв свой свят, отделно от хората и отделно от Небесата“. Тази констатация не кореспондира с бел. от отец проф.

Иванов¹ под черта, в която се коментира промяната на отношението на човека към *свещеното*, загубата на неговия смисъл и стойност. Самото заявление тук на докторанта е твърде спорно и неуместно, особено в допълнението: „Ако нашата Литургия има склонност да се рее в някакъв изкуствен свят, който не е свързан нито с небесата, нито със земята ...“ (стр. 101).

5. На стр. 121: „Св. Андрей Кесарийски тълкува престола, като олицетворение на Божието упокоение в светиите, „защото Той се покои на тях като на престол“. Какво означава това „упокоение“ и „покои“? Тук има нужда от кратко разяснение дори и препратката да е към известния свещенически възглас „Яко свят еси, Боже, наш, и во святых почиваеши...“, който не е цитиран.
6. Някои технически неточности (малко на брой в дисертацията): стр. 121 в 1 Енох 46:1, 2 – „the Head of Days“ или Началото на дните (преведен като „Първият Ден“ ...“ – предполагам, че англ. фраза е останала от изданието на 1 Енох, което авторът ползва, но не видях да е посочено кое е то; или вероятно в труда на Христова, който се цитира е така – не е ясно. Подобно на стр. 89: „Негова е славата и владичеството вовеки веков. Амин“ (1 Пет. 4:11)“ (Ориген Беседи върху книги Битие и Изход) – по кое издание се цитира Ориген? В Библиографията името на архим. Авксентий е сбъркано два пъти като Евксентий, както и в бел. 268, което показва, че грешката не е случайна.

Приемам формулираните от докторанта приноси със следна бележка: той твърде често се опира на тези, формулирани от други автори, които напълно коректно цитира, но ги приема като факти и ги поставя като изходни за свои наблюдения и обобщения, понякога без да ги анализира критично. Например реконструкцията на Феодор Смирнов, която може да не отразява богослужебната практика по времето на автора на Апокалипсиса, а да е конструкция на Смирнов извлечена от текста на книга Откровение и повлияна от по-късно формиран литургичен чин, който е почти подобен на съвременния. Същото се отнася и за някои от твърденията на Otto Piper.

¹ Професорът казва следното: „С течение на времето е настъпила промяна в човешките разбирания за свещено, сакраментално, свято, което е следствие на секуларизирането на този свят... как да се разбере евхаристията – символ или реалност е, с вяра или с разум, традиция или интерпретация са водещи в този процес“ (Иванов, И., Евхаристийната Святоост в Анафората (Разрешаване на конфликти и оформяне на модели).

Трудът на г-н Наков е приносен и значим с обобщенията и тезите, които водят към аргументацията на неговата основна хипотеза. Очевидна е способността му за синтез в интерпретациите и дълбочина в богословския анализ.

Заклучение

Дисертационният труд на Нако Петков Наков съответства на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в РБ и на Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски”. Като имам предвид и приносния характер на изследването, препоръчвам на почитаемото научно жури да присъди научната степен „доктор” на Нако Петков Наков.
По настоящата процедура аз убедено гласувам с положителен вот.

2.09.2024 г.

Доц. д-р Павлин Събев